

Brief aan Diognetus

AD FONTES

*bezorgd, vertaald en
ingeleid door*
Michiel Op de Coul

MEINEMA

Inleiding

1. Auteur en werk

De *Brief aan Diognetus* mag sinds jaar en dag tot de kleine klassieken van de oudchristelijke literatuur behoren, zeer weinig is er over de herkomst van deze tekst met zekerheid te zeggen: de auteur ervan is onbekend, degene tot wie hij zich richt eveneens. Ook de datering is onzeker. Door geen van de kerkvaders wordt hij aangehaald of zelfs maar genoemd en ook in de Byzantijnse middeleeuwen is er geen spoor van terug te vinden. Het originele handschrift waarin de tekst is overgeleverd is bovendien door brand verloren gegaan in 1870, tijdens de Frans-Duitse oorlog, bij de beschieting van Straatsburg door het Pruisische leger. Ondanks deze factoren en met zijn geringe omvang is de Brief aan Diognetus door zijn ideeënrijkdom en aansprekende stijl een document van de eerste orde voor de mentaliteitsgeschiedenis van het vroege christendom en voor de Griekse oudchristelijke literatuur. Het werk werd in 1436 bij toeval ontdekt in Constantinopel – het manuscript zou verscholen hebben gelegen in een stapel pakpapier bij een vishandel – en vond weldra zijn weg naar geletterde kringen in het westen. Na het verschijnen in 1592 van de eerste gedrukte editie, bezorgd door Henri Estienne (Henricus Stephanus), werd het al snel veel gelezen en hogelijk gewaardeerd.¹

Het bovengenoemde manuscript, daterend van de dertiende of de veertiende eeuw, is weliswaar verloren, maar de tekst die het bevatte van de Brief aan Diognetus is in kopie bewaard gebleven.

1. De geschiedenis van de omzwervingen van het manuscript is met kleurrijke details omgeven. Een grondige bespreking van alle kwesties die met het handschrift verband houden is te vinden in Marrou, 5-31.

Er bestaan op dit moment nog vier afschriften van.² Ook de kostbare inhoudsopgave is bewaard gebleven: de brief aan Diognetus, deel uitmakend van een papieren codex van 260 pagina's (later codex Argentarotensis Graecus 9), was het vijfde geschrift in een reeks van 22 werken van deels polemische, deels apologetische aard. De eerste vier worden toegeschreven aan Justinus Martyr, een auteur uit de tweede eeuw, waarna de Diognetusbrief volgt onder de titel *tou autou pros Diognēton* ('van dezelfde aan Diognetus'). Zo lag het voor de hand dat de eerste uitgever, Stephanus, het werk eveneens toeschreef aan Justinus Martyr. Hij gaf het ook de titel mee die sindsdien algemeen ingang heeft gevonden, *Epistula ad Diognetum*.

Maar reeds in de zeventiende eeuw concludeerde men dat een auteurschap van Justinus om een aantal redenen uiterst onwaarschijnlijk, zoniet onmogelijk is. Om te beginnen is zijn ongekunstelde Grieks in taal en stijl te zeer afwijkend van de sterk onder de invloed van de retorica staande Brief aan Diognetus. Ook het feit dat Justinus zich over het algemeen gunstiger uitlaat over het jodendom dan de schrijver van de Diognetusbrief is een belangrijk verschil. Ten derde vinden we in het werk van Justinus een veelal positieve waardering van de Griekse filosofie en de voorchristelijke wijsheidstradities,³ terwijl de schrijver van de Diognetusbrief zich hiervan in niet mis te verstane bewoordingen distantieert. Uiteenlopende, soms iets te avontuurlijke pogingen zijn gedaan om het werk met andere bekende of minder bekende auteurs in directe verbinding te brengen. Zo zijn Cle-

2. Twee uit de negentiende eeuw en twee uit de zestiende eeuw. Eén van deze laatste is van de hand van Stephanus zelf en wordt bewaard in de universiteitsbibliotheek Leiden (cod. Vossianus Graecus Q. 30).

3. Als voorbeeld van 'christenen vóór Christus' noemt Justinus (*Apol.* 1.46,3) onder meer de volgens de *logos* levende Herakleitos van Ephese, een filosoof die in de Diognetusbrief (VIII.2) wordt gedesavoueerd.

mens Romanus, Hippolytus van Rome, de Atheners Quadratus, Polycarpus van Smyrna en Theophilus van Antiochië als mogelijke auteurs genoemd. Maar de auteursvraag is onoplosbaar en zal dat vermoedelijk blijven.

De identiteit van de geadresseerde kan evenmin enig licht werpen op de kwestie: over de persoon van Diognetus is niets bekend, misschien het grootste gemis voor een echt exacte inschatting van dit werk. Maar in de wijze waarop de schrijver zich tot hem richt in de eerste paar hoofdstukken en door wát hij hem schrijft kunnen we ons iets van een beeld vormen van deze heidense, 'verlichte' geïnteresseerde in het christendom. Het is iemand die de juiste vragen stelt en op zijn doel afgaat. Men mag aannemen dat de schrijver in zijn reactie niet zomaar voor zichzelf spreekt maar zijn religieus en filosofisch idioom heeft afgestemd op Diognetus, die een belezen en ontwikkeld man moet zijn geweest met kennis van het jodendom en van de Griekse filosofie.⁴ Aangezien hij aangesproken wordt met het enigszins ambtelijke, voornaam *kratiste* (niet ongebruikelijk als aanspreking, een vergelijkbaar geval vinden we in de openingszin van het Lukasevangelie) kunnen we ervan uitgaan dat hij iemand geweest is van een zekere sociale statuus, afkomstig uit de kringen van de hogere bureaucratie in Alexandrië of in Rome. Voor een literair werk uit de oudheid, vaak opgedragen aan een persoon die enige bekendheid of een zeker aanzien genoot, geldt dat de status van de geadresseerde niet onbelangrijk was. Het was een 'kwaliteitslabel' dat zijn directe uitstraling had op het werk zelf.

Uitgaande van een ontstaan van de Diognetusbrief aan het einde van de tweede eeuw in Alexandrië, heeft H.I. Marrou de

4. Dat hij de oude godsdienst was toegedaan is duidelijk; in hoofdstuk II, waar de pagane godsdienst van de Grieken aan de orde is, wordt hij indirect als representant van die godsdienst toegesproken.

hypothese geformuleerd⁵ dat de ontvanger van de brief Claudius Diognetus zou kunnen zijn, procurator in Egypte omstreeks het jaar 200. De naam van deze persoon is bekend uit een zestal papyri en een *ostrakon* (een potscherf), misschien ook uit een inscriptie waar hij voluit Tiberius Claudius Diognetus heet. Gesteld dat deze identificatie juist is, dan zou het historische decor tegen de achtergrond waarvan de brief is geschreven direct zichtbaar worden: het kosmopolitische Alexandrië van de late oudheid, al zo lang smeltkroes van culturen en godsdiensten en plaats van levensbeschouwelijke diversiteit.

Interessant, zonder meer intrigerend, maar even onbewijsbaar is de hypothese dat we hier van doen hebben met de Diognetus die genoemd wordt op de eerste pagina van de dagboeknotities van keizer Marcus Aurelius. Hier worden de personen opgesomd aan wie de keizer, terugblikkend op zijn leven, veel te danken heeft (*Ad se ipsum* 1.6).⁶ Diognetus, als zesde genoemd, leerde hem zich niet druk te maken over onbenulligheden, zich niet in te laten met charlatans of met bijgeloof, ertegen te kunnen als iemand vrijuit spreekt en aan de wijsheid de plaats te geven die haar toekomt. Voor de datering van de tekst wordt nu overwegend de tweede helft van de tweede eeuw aangehouden, het tijdvak waarin de regering valt van de keizer-filosoof (161-180), en ook inhoudelijk zijn er wel aanknopingspunten met de filosofie van de Stoa (het idee van de ‘wereldziel’ bijvoorbeeld, dat men vindt aan het begin van het zesde hoofdstuk), maar meer dan een speculeren kan ook deze identificatie niet zijn. Dat Diognetus de adressaat, los van de vraag wie hij is geweest, zelf een aanhanger

5. Zie Marrou, 267-268. Deze hypothese, die niet heel veel weerklank heeft gevonden, kreeg bijval in een artikel van J. Schwartz (1968).

6. In de levensbeschrijving van Marcus Aurelius uit de *Historia Augusta* (Vita Antonini 4.9) wordt deze Diognetus genoemd als degene van wie de keizer teken- of schilderles kreeg.

van de Stoa was, is heel goed mogelijk en zelfs waarschijnlijk gezien de invloed van deze wijsgerige stroming in de latere keizertijd. De chronologie sluit niet uit dat hij met de filosofisch onderlegde leraar van de keizer kan worden geïdentificeerd.⁷ De Diognetusbrief zou daarmee ook niet het enige apologetische geschrift zijn dat met het keizerlijk hof in verbinding stond. De *Apologie* van Justinus Martyr is immers opgedragen aan keizer Antoninus Pius en zijn beide zonen Marcus Aurelius en Lucius Verus. En van de *Apologie* van Aristides, het oudst bewaarde werk in dit genre, gedateerd in 124/125, vermeldt Eusebius⁸ dat deze gericht werd aan keizer Hadrianus (een latere Syrische versie noemt in dit verband Antoninus Pius).

Men heeft, ten slotte, ook wel gemeend in Diognetus een fictief personage te moeten zien. Diognetus is geen ongewone naam in de heidense oudheid en betekent ‘geboren uit Zeus’. We hebben in dat geval te maken met een retorische kunstgreep die de auteur in staat stelt om voor zijn verdediging van het christendom de soepele, nabijheid suggererende vorm van de brief te kiezen en die vervolgens naar zijn hand te zetten. De inhoud en de toonzetting van dit geïnspireerde schrijven maken dit mijns inziens onaannemelijk.

De Diognetusbrief laat zich dus moeilijk precies dateren, maar het staat wel vast dat hij is geschreven in de tweede of de derde eeuw en niet later, vrij waarschijnlijk vóór de tijd van keizer Constantijn. Op grond van de nog niet heel sterk uitgekristalliseerde doctrinaire inhoud moet hij in ieder geval voor het Concilie van Nicea (325) geschreven zijn. De zelfbewuste en

7. Ook op inhoudelijke gronden, enige verwantschap met het gedachtegoed van de Stoa, acht ik deze tweede hypothese een stuk waarschijnlijker dan de eerste. In het recente commentaar van Horacio E. Lona worden ze allebei genoemd, met de toevoeging dat voor elk van beide afdoende bewijs ontbreekt (Lona, 72).

8. Eusebius, *Hist. eccl.* 4.3.3.

ΠΡΟΣ ΔΙΟΓΝΗΤΟΝ

I

Ἐπειδὴ ὁρῶ, κράτιστε Διόγνητε, ὑπερεσπουδακότα σε τὴν θεοσέβειαν τῶν Χριστιανῶν μαθεῖν καὶ πάνυ σαφῶς καὶ ἐπιμελῶς πυνθανόμενον περὶ αὐτῶν, τίνι τε θεῷ πεποιθότες καὶ πῶς θρησκεύοντες αὐτὸν τόν τε κόσμον ὑπερορῶσι πάντες καὶ θανάτου καταφρονοῦσι καὶ οὔτε τοὺς νομιζομένους ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων θεοὺς λογίζονται οὔτε τὴν Ἰουδαίων δεισιδαιμονίαν φυλάσσουσι, καὶ τίνα τὴν φιλοστοργίαν ἔχουσι πρὸς ἀλλήλους, καὶ τί δήποτε καινὸν τοῦτο γένος ἢ ἐπιτήδευμα εἰσῆλθεν εἰς τὸν βίον νῦν καὶ οὐ πρότερον· ἀποδέχομαί γε τῆς προθυμίας σε ταύτης καὶ παρὰ τοῦ θεοῦ, τοῦ καὶ τὸ λέγειν καὶ τὸ ἀκοῦειν ἡμῖν χορηγοῦντος, αἰτοῦμαι δοθῆναι ἐμοὶ μὲν εἰπεῖν οὕτως, ὡς μάλιστα ἂν ἀκούσαντά σε βελτίω γενέσθαι, σοὶ τε οὕτως ἀκοῦσαι ὡς μὴ λυπηθῆναι τὸν εἰπόντα.

II

Ἄγε δὴ, καθάρας σεαυτὸν ἀπὸ πάντων τῶν προκατεχόντων σου τὴν διάνοιαν λογισμῶν καὶ τὴν ἀπατῶσάν σε συνήθειαν ἀποσκευασάμενος καὶ γενόμενος ὥσπερ ἐξ ἀρχῆς καινὸς ἄνθρωπος, ὡς ἂν καὶ λόγου καινοῦ, καθάπερ καὶ αὐτὸς ὡμολόγησας, ἀκροατὴς ἐσόμενος· ἴδε μὴ μόνον τοῖς ὀφθαλμοῖς, ἀλλὰ καὶ τῇ φρονήσει, τίνος ὑποστάσεως ἢ τίνος εἵδους τυγχάνουσιν, οὓς ἐρεῖτε καὶ νομίζετε θεούς.

2. οὐχ ὁ μὲν τις λίθος ἐστὶν ὅμοιος τῷ πατουμένῳ, ὁ δ' ἐστὶ χαλκός, οὐ κρείσσων τῶν εἰς τὴν χρῆσιν ἡμῖν κεχαλκευμένων σκευῶν, ὁ δὲ ξύλον ἤδη καὶ σεσηπός, ὁ δὲ ἄργυρος χρήζων

Aan Diognetus

I

Ik zie, waarde Diognetus, dat je bijzonder veel moeite neemt om van de godsdienst van de christenen een helder beeld te krijgen. De vragen die je aan de orde stelt zijn weloverwogen en tegelijk heel concreet: op welke God stellen zij hun vertrouwen? Hoe precies vereren ze Hem, dat zij collectief aan de wereld voorbijzien en de dood geringachten, geen aandacht hebben voor de goden die door de Grieken als goden worden beschouwd en niet vasthouden aan het bijgeloof van de joden? Welke liefde is het die zij elkaar toedragen? En hoe komt het toch dat dit nieuwe geslacht of deze nieuwe manier van leven nu pas in de wereld is gekomen en niet eerder? – Ik maak jouw bereidwilligheid dan ook graag tot de mijne en ik vraag God die ons het vermogen schenkt om te spreken en om te luisteren, dat ik zo mag spreken dat jij er beter van wordt wanneer je naar mij luistert. En hopelijk kun jij zo luisteren dat het mij als spreker plezier doet.

II

Begin dan eerst met afstand te doen van alle vooronderstellingen die tot nu toe je denken beheersten en haal de last van je schouder van de gewoonte die bedriegt: je moet van binnen nieuw worden, worden zoals je was in het begin, want je gaat luisteren naar een nieuw verhaal, zoals je ook zelf hebt erkend. Kijk eens niet alleen met je ogen maar ook met je verstand naar de ware aard en de ware vorm van de goden aan wie jullie in ernst de naam van goden geven.

Is de een niet een steen, net als de stenen waar we op lopen? De ander brons, niet beter dan de bronzen voorwerpen die we gemaakt hebben om te gebruiken? Weer een ander een stuk